
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՄԱՆԻՊՈՒԼՅԱՑԻԱՅԻ
ՍՈՑԻՈՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՌՈԶԱ ՆԵՄԻՇԱԼՅԱՆ

Մարդկությանը միշտ հետաքրքրել է այն հարցը, թե ինքն ինչպես պետք է ապրի, սպառի իր էներգիան, օգտագործի հնարավորությունները, ունակությունները, իրականացնի ցանկությունները, նպատակները, մի խոսքով՝ կազմակերպի իր վարքը: Նշված հարցերը լուսաբանելու համար անհրաժեշտ է նախ և առաջ ընտրել ելակետ, այն է՝ մարդը հասարակական էակ է և մշտապես գտնվում է տվյալ պատմական ժամանակահատվածին հատուկ սոցիալական մատրիցայի ազդեցության տակ: Ամեն մի քաղաքակրթություն ունի իր թաքնված կողմը՝ կանոնների ու սկզբունքների համակարգը, որն արտացոլվում է այդ քաղաքակրթության բոլոր ոլորտներում¹. դա նշանակում է, որ անհատը մշտապես գտնվում է կոնկրետ սոցիումի հետ փոխազդեցության մեջ:

Յուրաքանչյուր ոք կյանքի ընթացքում օգտվում է որոշակի հնարքներից, որպեսզի համոզի դիմացինին ընդունել իրեն նպատակահարմար այս կամ այն դրույթը, գաղափարը, կամ էլ ենթարկվում է դիմացինի կողմից կիրառվող նույնանման հնարքների: Այլ կերպ ասած՝ մարդն ապրում է սոցիալական ազդեցությունների դաշտում: Սոցիալական ազդեցությունը սոցիումի կառուցվածքի մի մասն է, ինչը ենթադրում է մարդու այնպիսի վարք, որի նպատակն է ուրիշին դրդել գործելու այնպես, ինչպես ինքը կամ հասարակությունն է մտածում, զգում կամ ցանկանում:

Հարց է ծագում՝ ի՞նչն է ստիպում զանգվածներին դիմել անհեթեթ ու անտրամաբանական քայլերի, ինչպե՞ս կարելի է բացատրել մարդկանց վարքի փոփոխությունները: Բանն այն է, որ նման դեպքերում մարդիկ շատ հաճախ չեն գիտակցում, թե ով կամ ինչն է փոխում իրենց վարքը, կամ ինչպես է լինում, որ նրանք ցանկանում են վարվել այս կամ այն կերպ: Այս երևույթները մեզ հայտնի են մանիպուլյացիա անվանմամբ: Մասնագիտական գրականության մեջ մանիպուլյացիայի միանշանակ սահմանում չկա: Մա պայմանավորված է մանիպուլյացիոն մեխանիզմի՝ որպես հետարդիականության հասարակական փոխազդեցությունների բարդ և հակասական երևույթ լինելով: Նշենք նաև, որ մանիպուլյացիոն երևույթների սահմանները շատ թափանցիկ են.

¹ St u **Фуко М.** Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. М., 1977, էջ 37:

դժվար է հստակ տարբերել, թե երբ գործ ունենք առողջ փաստարկման ու սեփական համոզմունքները պաշտպանելու, իսկ երբ՝ թաքնված մանիպուլյացիայի հետ: Մանիպուլյացիան շահադիտական նկատառումներով մարդկանց կացության, հույզերի, զգացմունքների վրա արված հոգեբանական ներգործության թաքնված ձև է, որը, որպես կանոն, կիրառվում է հաղորդակցման ընթացքում: Այս տեսակետից հուզական դաշտը համարվում է մանիպուլյացիայի կարևոր, թերևս ամենազխվար ռոլը, քանի որ առավել հեշտ է մարդուն ղեկավարել, իշխել՝ ազդելով նրա զգացմունքների, քան բանականության վրա: Ինչպես նշում է Գ. Ք. Լիխտենբերգը, «...Մտքի վրա տասն իմաստալից խոսքերի գործած տպավորությունն ավելի հեշտ է մոռանալ, քան սրտի վրա ազդած մեկ տպավորությունը...»²: Հուզական դաշտի վրա ազդելու նպատակով օգտագործվում են վերաբերմունքի այնպիսի ձևեր, ինչպիսիք են խղճահարությունը, ցավակցանքը, վախը, նախանձը, զզվանքը, ատելությունը, անհանգստությունը, անվստահությունը (թուլության զգացումը), վստահությունը, հաճույքը, հրապուրանքը, համակրանքը և մարդու մեջ բուռն զգացմունքներ առաջացնող այլ հնարքներ: Ինչպես նշում է Ս. Կարա-Մուրզան, «Գիտակցության մանիպուլյացիայի համար պիտանի է ցանկացած զգացմունք, եթե այն օգնում է թեկուզ ինչ-որ ժամանակով անջատելու առողջ բանականությունը»³:

Մանիպուլյացիայի դեպքում կիրառվում են սոցիալական ազդեցության ամենատարբեր միջոցներ՝ վարակում, ներշնչում, համոզում և այլն: Այս տեսակետից կարելի է ասել, որ մանիպուլյացիան հոգեբանական այնպիսի ներգործություն է, որի ազդեցությամբ մարդիկ կատարում են ուրիշների կողմից դրդված գործողություններ ու արարքներ⁴՝ հետագայում ապրելով խաբվածության, անհարմարության զգացում: Ավելին, այն գաղտնի ներգործություն է, քանի որ իր բնույթը կկորցնի, եթե իրականացվի ակնհայտորեն: Մանիպուլյացիան սահմանվում է նաև որպես իշխանության կիրառման ձև, որի միջոցով մարդիկ ոչ միայն ներգործում ու փոփոխում են դիմացինի վարքը, այլև իշխանություն ձեռք բերում: Մարդասիրական տեսանկյունից այսպիսի վարքը մեկնաբանվում է որպես մարդու իրավունքների խախտում, քանզի ներգործության ենթարկվողը դիտարկվում է որպես փոխհարաբերության օբյեկտ⁵, ինչի հետևանքով նա կարող է կորցնել ինքնությունը, ապրել ճնշվածության և թերաբժեքության զգացում:

Եթե մանիպուլյացիան սահմանվում է որպես իշխանության իրագործման միջոց, որ դիմացինի ցանկությամբ կամ համաձայնությամբ

² Գ. Լիխտենբերգ, Աֆորիզմներ, Եր., 1979, էջ 202:

³ Կարա-Մուրզա Ս. Манипуляция сознанием. М., с. 87.

⁴ Տե՛ս Դոցենկո Ե. Психология манипуляции. М., 1997, էջ 59:

⁵ Տե՛ս Զնակո՞վ Բ. Макиавеллизм, манипулятивное поведение и взаимопонимание в межличностном общении // "Вопросы психологии", 2000, № 6, էջ 45-46:

չի իրականանում, ապա այն բռնություն է: Բռնության այս տարատեսակը մյուսներից տարբերվում է նրանով, որ անուղղակի, լատենտ բնույթ ունի, առաջացնում է խորը հոգեբանական ճնշումներ, բայց անմիջապես ֆիզիկական վնաս չի հասցնում: Այլ կերպ ասած՝ ֆիզիկական բռնությունն ունի առավել ակնհայտ բնույթ, քան անուղղակի (մանիպուլյացիոն) բռնությունը, և վերջինից պաշտպանվելը ունի մի շարք բարդություններ: Կարող ենք ասել, որ ձևավորվում է ամբողջատիրության մի նոր տեսակ, որը բռնության փոխարեն օգտագործում է ավելի ազդեցիկ ու հրապուրիչ մեխանիզմ՝ մանիպուլյացիա:

Մանիպուլյացիա իրականացնելը պահանջում է որոշակի հասարակական մատրիցայի առկայություն, որը կունենա համապատասխան մշակութային ուղղվածություն, լեզու, մտածողություն: XX դարում աննախադեպ առաջընթաց արձանագրվեց տեղեկատվության, հաղորդակցման միջոցների զարգացման բնագավառում, աճեց տեղեկատվական գործընթացների արագությունը: Գիտատեխնիկական նվաճումների շնորհիվ արդյունաբերական քաղաքակրթությունը ձեռք բերեց մշակութային արժեքների արտադրության ու տարածման նոր ու ավելի կատարելագործված միջոցներ, որոնցից առաջատարները զանգվածային տեղեկատվության միջոցներն են: Է. Թոֆլերը նշում է, որ տեխնիկան՝ արդյունաբերական քաղաքակրթության «թաքնված կողմ»⁶, կանոնների ու սկզբունքների այն համակարգն է, որով պայմանավորված է տվյալ քաղաքակրթության զարգացման տրամաբանությունը:

Այդ նոր տրամաբանությունն առաջացրեց սոցիոմշակութային նոր իրավիճակ, ինչի արդյունքը եղավ մանիպուլյացիոն ազդեցություններին ենթակա անհատների ձևավորումը: Ժամանակակից սոցիոմշակութային տիրույթը ստեղծեց բարենպաստ պայմաններ մանիպուլյացիոն մեխանիզմների գործառության համար, որոնց վերլուծության անհրաժեշտությունն առավել կարևոր դարձավ հետարդիականության դարաշրջանում՝ տեղեկատվական համակարգերի զարգացման և տարածման շնորհիվ: Մանիպուլյացիոն մեխանիզմների արդյունավետ կիրառման համար կարևոր պայման են համարվում հասարակության մշակութային պաշտպանիչ մեխանիզմների թուլացումը և վերացումը: Այս մեխանիզմները (ավանդույթներ, բարոյական նորմեր, արգելքներ, տարրեր) ապահովում են հասարակության կողմից ցանկացած տեղեկույթի քննադատական ընկալումը:

Հետարդիական հասարակության մեջ, ի տարբերություն ավանդական հասարակության, ձևավորվեց նոր բարոյականություն, որի վերարտադրության հիմքում ընկած էին սովորություններն ու ավանդույթները: Այդ բարոյականության օրինականությունը հաստատվում և ամրապնդվում էր անցյալի հետ սերտ կապված փորձի միջոցով: Ա-

⁶ Тоффлер Э. Третья волна. М., 1999, с. 92.

վանդական հասարակարգերը ժամանակակից հետադիմականությունից տարբերվում էին նրանով, որ սոցիալական հարաբերությունների կարգավորման հարցում ավանդույթներն իրենց դիցաբանական ու կրոնական հիմնավորմամբ ունեին գերակա նշանակություն: Ավանդական հասարակարգերի բնորոշ առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ մի քանի սերունդ ապրում էր նույնատիպ նպատակներով ու արժեքային կողմնորոշիչներով, ինչի շնորհիվ ավանդույթների և հասարակական փորձի մեջ ամրագրված վարքի չափանիշներն աստիճանաբար ամրապնդվում էին: Այս իմաստով ավանդական հասարակարգերն առաջնորդվում էին քրիստոնեական բարոյականությամբ, որը խարսխված էր կայուն կարծրատիպերի ու դոգմաների վրա, որի գլխավոր սկզբունքն էր բանական չափավորությունը: Ժամանակակից արևմտաեվրոպական քաղաքակրթությունը էապես փոխեց մարդկային համակեցության սոցիոմշակութային պայմանները: Տեխնիկան, նորարարությունը, ազատականությունն ու հատկապես շուկայական հարաբերությունները փոխեցին մարդկանց ապրելակերպը, շփման ձևերը, աշխարհընկալումը և մտածողությունը: Այս նոր քաղաքակրթության արժեքային աստիճանակարգում առաջին տեղում հայտնվեցին մարդու ինքնավարությունը և ինքնաբավությունը: Ժամանակակից մարդու առջև չկան սահմանափակումներ. նա պետք է սպառի և արտադրի մեծաքանակ ապրանքներ: Հասարակական գիտակցությունից վերացվում են ցանկությունները, կրքերը, ձգտումները զսպող բարոյական նորմերն ու չափորոշիչները: Նոր աշխարհընկալումը ելնում է այն սկզբունքից, որ մարդը ոչ թե պետք է վերահսկի իր կրքերն ու ցանկությունները և հարմարվի արտաքին աշխարհին, այլ դրանք պետք է հարմարեցնի իրեն, բավարարի իր ցանկությունները՝ առանց իրեն վնասելու. մասնավորապես Ս. Ժիժեկը մատնանշում էր «ոչ ակոհոլային գարեջուրը և առանց կոֆեինի սուրճը»⁷: Ժամանակակից հասարակարգերի արժեքային համակարգը, ձերբազատվելով մեղքի ու խղճի զգացումներից, ազատություն տվեց մարդկանց խորքային արատներին՝ պարարտ հող նախապատրաստելով մանիպուլյացիաների ենթակա հասարակության համար: Տեղեկատվական տիրույթը, հատկապես դրա էկրանային տեսակը, նպաստում է այդ անբարոյականության մթնոլորտի տարածմանը: Հեռուստատեսությունը լայն զանգվածների ուշադրությունը գրավելու ու գիտակցության վրա մանիպուլյացիոն ազդեցություններ իրականացնելու համար բացահայտում ու ներգործում է մարդու անգիտակցական, թաքնված, ճնշված կրքերի ու ցանկությունների վրա: Հատկապես «արդյունավետ» են համարվում այնպիսի երեվույթները, որոնց վրա հասարակությունն արգելքներ, տաբուներ էր դրել: Նմանատիպ երևույթների ցանկը ավելանում է: Տեղեկատվական

⁷ **Zhizhek S.** Welcome in deserd Real, M., “Pragmatist of culture”, 2002, c. 160.

տեխնոլոգիաները վերահսկող բարձրակարգ մասնագետների մեծաքանակ թիմեր են աշխատում, նրանք ստեղծում են նոր մեխանիզմներ՝ «հարձակում գործելով վերջին արգելքների վրա»⁸:

Այս նոր «անբարոյականության» մթնոլորտում մարդը դարձավ չափազանց ընկալունակ արտաքին ազդեցությունների և ուղղորդումների նկատմամբ: Գտնվելով այդ մթնոլորտում՝ մարդը կորցնում է իր արժեքային կողմնորոշիչները, չարի և բարու տարբերակումը: Անբարոյականության տարածումն անհրաժեշտ է «բռնակալի» իշխանությունը թուլացնելու և «մանիպուլյատորների» հեգեմոնիան ամրապնդելու համար. խիղճը փոխարինվում է իրավունքով:

Մոցիալական ինստիտուտները ևս կարող են դառնալ գիտակցության մանիպուլյացիայի գործիք: Դրան նպաստում է այն, որ որոշակի իրավիճակներում բռնությունը երբեմն արդարացվում է, համարվում է օրինական: Սակայն մարդասիրական տեսանկյունից նույնիսկ «...պետական բռնությունը, ինչքան էլ այն օրինական, ինստիտուցիոնալ ձևակերպված և լատենտ լինի, մնում է բռնություն և այդ իմաստով հակադիր է բարոյականությանը»⁹: Այս առնչությամբ Կարա-Մուրզան նկատում է, որ, օրինակ, ահաբեկչությունը հնարավոր է արմատախիլ անել, եթե «...ահաբեկչությունը զրկվի սոցիալական ու մշակութային հիմքերից»¹⁰:

«Մարդն իր համար» աշխատության մեջ է. Ֆրոմն անդրադառնում է «ավտորիտար խիղճ»¹¹ հասկացությանը, որն արտաքին հեղինակության՝ պետության, ծնողների, եկեղեցու և այլնի յուրացված ձայնն է: Այդ ձայնը (հեղինակությունը) դառնում է մանիպուլյացիայի օբյեկտի՝ «**ես**»-ի մի մասը (ֆրոյդյան **գեր-եսը**), և վերջապես պատասխանատվություն է զգում ոչ թե **ուրիշի**, այլ արդեն ինքն իր խղճի առաջ: Այսպիսի մանիպուլյացիայի դեպքում մարդը կորցնում է իր ազատությունը, իրեն լիարժեք մարդ զգալու հնարավորությունը: Ֆրոմը քննադատում է մանիպուլյացիայի այս տեխնոլոգիան, որը մինչ այժմ էլ ծնողների մեծ մասի կողմից կիրառվում է:

Անդրադառնալով ճիշտ դաստիարակության խնդրին՝ նա «Միրելու արվեստը» գրքում նշում է. «Երեխայի կյանքում էական դեր կատարող մարդը պետք է համոզված լինի նրա ընդունակությունների հարցում: Այդպիսի հավատի առկայությունը սահմանազատում է դաստիարակությունը մանիպուլյացիայից: Դաստիարակությունը նույնանում է երեխայի հնարավորությունների իրականացմանը նպաստող օգնության հետ: Մանիպուլյացիան հակադիր է դաստիարակությանը, քանզի հիմնված է նմանօրինակ հավատի և համոզմունքի բացակայությամբ»

⁸ **Кара Мурза С.**, նշվ. աշխ., էջ 156:

⁹ **Гусейнова А., Дубков Е.** Этика. М., 2006, с. 409.

¹⁰ **Кара Мурза С.**, նշվ. աշխ., էջ 104:

¹¹ **Фромм Э.** Человек для себя. Минск, 1992, с. 75.

յան վրա...»¹²: Ֆրոմի կարծիքով՝ մանիպուլյացիայի պատճառներից մեկն էլ մարդկային փոխհարաբերություններում «իրական սիրո» բացակայությունն է. մարդիկ չգիտեն, թե իրականում ինչպես պետք է սիրել:

Դեռևս անտիկ ժամանակաշրջանի հույն մտածողները խիստ կարևորում էին անհատի ֆիզիկական (արտաքին) ու բարոյական (ներքին, հոգեկան) արժանիքները: Այս առնչությամբ հունական մշակույթում օգտագործվել են այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են «Կալոկազատիան» (կալոս-զեդեցիկ, կագատիա-լավ) և «Պայդեյան»: Կալոկազատիան միաժամանակ եղել է սոցիալ-քաղաքական, մանկավարժական, էթիկական ու գեղագիտական իդեալ, իսկ Պայդեյան՝ անհատի ձևավորման մշակույթ, ինչը հնարավորություն էր տալիս կատարելու քաղաքացիական պարտականություններ և գիտակցված ընտրություն քաղաքական պայքարում¹³: Ըստ վերոնշյալ գաղափարների՝ ճիշտ դաստիարակության հիմքում նախ և առաջ ընկած է հոգու և մարմնի ներդաշնակությունը, որի շնորհիվ ձևավորվում է անհատը: Իսկ մանիպուլյացիան կարծես խախտում է այդ ներդաշնակությունը, մարդու հոգու անդորրը, քանի որ ոչ միայն խոչընդոտում է անձի զարգացումն ու ազատ ընտրությունը, այլև վախ, անհանգստություն, խաբեություն է առաջացնում:

Ինչպես արդեն նշեցինք, արդի տեղեկատվական հասարակություններում մարդու վարքի ուղղորդման խնդիրը նոր հնչեղություն է ձեռք բերել: Տեղեկատվությունը դարձել է մի յուրօրինակ զենք, որի օգնությամբ կարելի է զանգվածներին մանիպուլյացիայի ենթարկել և ուղղորդել նրանց վարքն ու արժեքային կողմորոշումները: Բավական է նշել, որ վերջին ժամանակներում տեղեկատվական-հոգեբանական պատերազմներն ավելի ակնառու և շոշափելի հաղթանակներ են տանում, քան ռազմական միջամտություններն ու տնտեսական շրջափակումները: Մարդկանց բարոյահոգեբանական վիճակի վրա ներգործություններն այնպիսի հնարքներ են, որոնց օգնությամբ մանիպուլյացիայի ենթարկված զանգվածները, երբեմն նաև կազմակերպված հասարակությունները, ապակողմնորոշվում և դառնում են հակառակորդի նախապես ծրագրած գործողությունների ինքնակամ կատարող:

Մանիպուլյացիան նաև որևէ անհատի հոգեկանի վրա ազդելու միջոց է, որի առանձնահատկությունը, մյուս հոգեկան ազդեցությունների համեմատությամբ, այն է, որ ուղղորդող կողմի նպատակներն ու ձգտումները քողարկված են: Այս տեսակետից կարելի է առանձնացնել մանիպուլյացիայի երեք հիմնական մակարդակներ.

- մարդկանց գիտակցության մեջ գոյություն ունեցող այն գաղափարների, դիրքորոշումների, շարժառիթների, արժեքների, նորմերի ուժեղացում, ակտիվացում, որոնք համահունչ են ուղղորդող կողմի նպատակներին,

¹² Է. Ֆրոմ, Միրելու արվեստը, Եր., 1996, էջ 126:

¹³ Տե՛ս և Яценко Н. Е. Толковый словарь обществоведческих терминов. М., 1999, էջ 26:

- իրադարձության, գործընթացի, փաստերի, հայացքների այնպիսի մասնակի փոփոխություններ, որոնք ուղղորդող ազդեցություն կունենան մանիպուլյացիայի թիրախի հանդիսացող մարդկանց հուզական և գործնական վերաբերմունքի ձևավորման վրա,

- անսովոր, դրամատիկ, կենսական նշանակություն ունեցող տեղեկություններ հաղորդելու ճանապարհով մարդկանց համոզմունքների ու դիրքորոշումների արմատական փոփոխություն:

Ի դեպ, եթե առաջին երկու մակարդակներում մանիպուլյացիան միայն մասնակիորեն կարող է փոխել մարդու կենսադիրքորոշումների ուղղվածությունը, ապա մանիպուլյացիայի երրորդ մակարդակում մարդու գիտակցության վրա համալիր ներգործության շնորհիվ կատարվում է մարդու կամ սոցիալական հանրության գիտակցության և հայացքների արմատական փոփոխություն:

Հանրահայտ փաստ է, որ տեղեկացված, բանիմաց մարդկանց դժվար է մանիպուլյացիայի ենթարկել: Այդ պատճառով ներգործության և ուղղորդման ենթակա մարդկանց նախապես տրամադրվում է այսպես կոչված «տեղեկատվության փոխնակ»՝ ներգործության նպատակներին ծառայող հատվածական, երբեմն նաև՝ իրարամերժ և խճանկարային տեղեկություններ: Ընդ որում՝ հատուկ կողմնորոշվում (կամ հատուկ ընտրվում) են այնպիսիք, ովքեր ասես իրենց կամքին հակառակ հակված են դեկավարվելու ասեկոսեններով ու անհավանական լուրերով: Այնուհետև գործի են դրվում մի շարք հնարքներ, որոնք նպաստում են ներգործության արդյունավետության բարձրացմանը: Այդ հնարքները պայմանականորեն կարելի է բաժանել մի շարք տարատեսակների.

- տեղեկատվական հոսքերի ծանրաբեռնում, որով մանիպուլյացիայի «թիրախին» հաղորդվում է լուրերի մի ահռելի փաթեթ, որի մեծ մասը վերացական դատողություններ են, անկարևոր մանրամասներ, տարաբնույթ մանրուքներ և նմանատիպ այլ «թափոն», ինչի հետևանքով օբյեկտը չի կարողանում թափանցել խնդրի բուն էության մեջ,

- տեղեկատվության հատվածական հաղորդում, ինչի պատճառով ջանադրաբար քողարկվում է իրազեկվող երևույթի ամբողջական պատկերը կամ դառնում անհասկանալի,

- տեղեկատվության մեջ ստի, հորինվածի չափաբաժնի տեսակարար կշռի գերակայում, երբ գործում է «որքան սուտն անպատկառ ու անհավանական է, այնքան ավելի հավաստի է թվում» սկզբունքը,

- իրական և հորինված փաստերի, տրամաբանական հետևությունների և անհավանական ենթադրությունների, վարկածների և ասեկոսենների խառնաշփոթի ստեղծում, ինչի հետևանքով այլևս անհնար է դառնում ճշմարիտը տարբերել հորինվածից,

- տարաբնույթ պատկերներով կարևոր տեղեկությունների հրապարակման ձգձգում, ինչի պատճառով իրադարձությունների ընթացքը փոխելու և ճիշտ հունի մեջ դնելու հավանականությունն էապես նվազում է,

• իրադարձությունների մասին հորինված տեղեկությունն անկողմնակալ լրատվամիջոցների օգնությամբ տարածում, որի շնորհիվ հաղորդված լուրը ձեռք է բերում «օբյեկտիվության» լրացուցիչ պաշար,

• կեղծ, սակայն տվյալ պահին չափազանց սպասվող տեղեկության տարածում, որը հետագայում բացահայտվում է, բայց այդ ընթացքում նվազեցնում է իրավիճակի սրությունը,

• տեղեկատվությունը «համապատասխան» ժամին հաղորդելը¹⁴:

Ժամանակակից պայմաններում տեղեկատվական-հաղորդակցային գործընթացներում օգտագործվում են ոչ թե առանձին հնարքներ, այլ հատուկ մանիպուլյատիվ տեխնոլոգիաներ: Մանիպուլյատիվ տեխնոլոգիաների՝ որպես մարդկանց վարքի կառավարման և նրանց անհատական ու զանգվածային գիտակցության վրա ազդեցության միջոցների կիրառումն իրականացվում է միջպետական քաղաքականության, ներքաղաքական, տնտեսական մրցակցության և միջանձնային փոխազդեցությունների մակարդակներում: Մանիպուլյացիոն ազդեցություններն առկա են բոլոր տիպի փոխհարաբերություններում, որոնց անհրաժեշտությունը, ինչպես նշեցինք, հատկապես նկատելի դարձավ ազատ ժողովրդավարական հասարակարգերում:

Կարա-Մուրզան նշում է, որ քաղաքացիական հասարակության «բոլորը բոլորի դեմ» մրցակցության պայմաններում հասարակական ներգործության օբյեկտները բաժանվում են երեք տեսակի՝ ընկեր, գործընկեր և հակառակորդ: Մանիպուլյացիայի ենթարկված օբյեկտ-մարդն այս դասակարգումից դուրս է: Նա դառնում է առարկա: Մանիպուլյացիոն տեխնոլոգիաներին բնորոշ է մարդու առարկայացումն առհասարակ: Մանիպուլյացիայի օբյեկտը կորցնում է բանական ընտրություն կատարելու ունակությունը, քանի որ նրա ցանկությունները և ձգտումները ծրագրավորված են արտաքին ազդեցություններով: Այս ամենի հետևանքով, որպես կանոն, մարդը զրկվում է քաղաքացիական իրավունքներից, ինչն էլ իր հերթին նպաստում է արևմտաեվրոպական քաղաքակրթության և մշակույթի հիմնարար սկզբունքների վերացմանը: Արևմտաեվրոպական քաղաքակրթությունն իրեն համարում է օրենքի գերակայության վրա հիմնված ազատ անհատների քաղաքացիական հասարակություն, որը ձևավորվեց համայնքների քայքայումից հետո: Պետության կողմից պաշտպանվող օրենքը և քաղաքացիական իրավունքը քաղաքակրթության մեջ առաջացրին «բոլորը բոլորի դեմ» գոյատևման պայքարի սկզբունքը, որը վերածվեց համընդհանուր մրցակցության, իսկ հասարակական կյանքը՝ շուկայի: Քաղաքացիական հասարակության տեսաբանները հստակ գիտակցում էին, որ հանուն անձնական օգուտի մշտական պայքարը մարդկանց տարանջատում է միմյանցից, քանի որ «ոչ ոք չի կարող հարստանալ չվնասելով մյուսներին»

¹⁴ St' u Шейнов В. Скрытое управление человеком (психология манипулирования). М., 2000, էջ 101-106:

(Թ. Հոբս, Ջ. Լոկ): Մյուս կողմից անհատի ազատությունը ենթադրում է տրոհում, մեկուսացում: Քաղաքական ոլորտում դա իրականացվում է ազատ ժողովրդավարության պայմաններում, որը կարելի է անվանել նաև «քաղաքացիական սառը պատերազմ», մրցակցության տեսակ: Արևմտյան ժողովրդավարության քաղաքական կառույցում իշխանությունն ամբողջությամբ գտնվում է քաղաքացիների ձեռքում: Քաղաքացիներն անհատներն են, որոնք տեսականորեն ունեն իշխանության հավասար չափաբաժին, քվե: Բանն այն է, որ օրենքի առջև հավասարությունը դեռ չի նշանակում փաստացի հավասարություն: Իրավունքի տեսանկյունից հավասար քաղաքացիները հավասար չեն ունեցվածքի տեսանկյունից: Գործում է «հասարակության երկու երրորդի» սկզբունքը: Քաղաքացիական հասարակության բարեկեցիկ մասը միավորվում և քաղաքական ակտիվություն է ցուցաբերում՝ պաշտպանելով իր շահերը: Ունեցվածքային անհավասարությունը հասարակության մեջ առաջացնում է խիստ անհավասարակշռություն, որը կարելի է վերահսկել միայն քաղաքական իշխանության միջոցներով: Սոցիալական ճնշման ու պարտադրանքի մեխանիզմները քաղաքակրթության պատմության ողջ ընթացքում գործել են հասարակական կառույցներում, որոնք ունեցել են նյութական հստակ նպատակներ, մարդկանց ստիպել են կատարել որոշակի գործողություններ՝ անտարբեր մնալով նրանց մտքերի ու հույզերի նկատմամբ: Նախորդ հասարակարգերում իշխանությունը չէր բաշխվում, այն կենտրոնացած էր միապետի ձեռքում: Միապետի իշխանությունն անառարկելի էր, որի պահպանման միակ միջոցը բռնությունն էր: Ինչպես և ցանկացած իշխանություն, միապետի իշխանությունը ևս կարիք ուներ օրինականացման՝ ժողովրդի կողմից հեղինակության ընդունման: Տիրապետման հարաբերությունները նմանատիպ հասարակարգերում հիմնված էին բաց, չքողարկված ֆիզիկական ուժի կիրառման մեխանիզմների ու պարտադրանքի վրա: Այլ կերպ ասած՝ այստեղ մանիպուլյացիայի անհրաժեշտություն չկար: Մակայն ժամանակակից մանիպուլյատիվ մեխանիզմներն այլ կերպ են գործում: Նախ փոփոխություններ են իրականացվում մշակութային համակարգում, որոնք թույլ են տալիս հեշտությամբ վերահսկելու մարդկանց: Մանիպուլյատիվ ազդեցություններին ենթարկվող քաղաքացիներ ձևավորելու համար շատ արդյունավետ միջոց է մարդկանց անհատական և հասարակական գիտակցության մեջ անպատասխանատվության ձևավորումը: Մշակութային համակարգից, ինչպես նշեցինք, աստիճանաբար սկսում են անհետանալ բարոյական նորմերը, ավանդույթները, մարդկանց գիտակցությունը դառնում է ավելի ճկուն, ընկալունակ:

Ժամանակակից հասարակարգերը, ինչպես նշում էր ֆրանսիացի հոգեբան Ս. Մոսկովիչին, տարբերվում են նախորդներից նրանով, որ վերահսկողություն են սահմանում ոչ թե արտադրության, այլ լրատվամիջոցների վրա՝ օգտագործելով դրանք որպես «նյարդային համա-

կարգ» իրենց գերիշխանությունը հաստատելու ու պահպանելու համար. «Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ազդեցությունը ամենուր է՝ որտեղ մարդիկ հավաքվում են, հանդիպում են, աշխատում են: Դրանք ներխուժում են փողոցների ամենախուլ անկյունները, տները, որպեսզի մարդկանց փակեն իրենց ստեղծած կերպարային վանդակների մեջ, պարտադրեն իրենց ստեղծած իրականությունը»¹⁵:

Կարա-Մուրզան նշում է, որ մանիպուլյատիվ մեխանիզմները կիրառող ժամանակակից մշակույթի լավագույն վերլուծությանը հանդիպում ենք դեռևս Պլատոնի մոտ, նրա քարանձավի բնակիչների օրինակը նկարագրում է ժամանակակից տեղեկատվական տիրույթում գտնվող մարդկանց: Մուր Քարանձավում դեմքով դեպի պատը շղթայված իրենց նախնիների նման ժամանանակակից մարդիկ, էկրանին գամված, չեն էլ ցանկանում լսել այն ընտրյալներին, որոնց հաջողվել է դուրս պրծնել քարանձավից ու արևի լույսի ներքո տեսնել իրական աշխարհը: Պլատոնը մ. թ. ա. IV դարում նշում էր մարդկային բնույթի այդ կողմը: Մարդիկ գերադասում են «իրական կյանքի բարդությունների ու ճշմարտության փոխարեն սովերների բեմադրությունը»¹⁶: Ժամանակակից մարդը ևս, գիտակցելով, որ էկրանից տրվող տեղեկույթը, ՋԼՄ-ի ստեղծած իրականությունը մանիպուլյացիայի մեխանիզմների կիրառման արդյունք է, ենթարկվում է դրան: Տեղեկատվական մշակույթը ստեղծել է կերպարների հսկայական շուկա: Այդ կերպարները մարդկանց գամված պահում են էկրաններին, թելադրում են նախասիրություններ, մտածելակերպ, ապրելակերպ և վարքի մոդելներ: Օրինակ՝ հատկապես ժամանակակից հայ իրականության մեջ ավտոմեքենան ոչ թե տեղափոխման, այլ սեփականատիրոջ սոցիալական կարգավիճակը ներկայացնող միջոց է: Կերպարների շուկան ունի իր օրենքները և ստեղծում է ամբողջական էկրանային մշակույթ, ուր ներառված են հեռուստատեսությունը, համացանցը, կինեմատոգրաֆիան, գովազդային հոլովակները և վահանակները, տարբեր հասարակական զանգվածային միջոցառումները, որոնք իրականացվում են նոր տեղեկատվական տեխնոլոգիաների միջոցով: Հատուկ մշակված կերպարների միջոցով տեղեկատվական մշակույթը հասարակական գիտակցության մեջ ձևափոխում է հասարակական գործառության այնպիսի մոդելներ, ինչպիսիք են՝ արտաքին տեսքը (ցանկացած տարիքում առողջ ու երիտասարդ տեսք ունենալը), ազատ ժամանակի կազմակերպումը (տեղեկատվական մշակույթի արտադրանքը սպառելով հանգստի կազմակերպման վրա), կրթվածությունը (ամբողջ կյանքի ընթացքում սովորելը ու կատարելագործվելը), բազմաթիվ մակերեսային շփումներ ունենալը, հասարակական վարկանիշի ձևավորումը, որոնք այս նույն մշակույթը համարում են հաջողակ, նորաձև և առաջադեմ լինելու պայմաններ:

¹⁵ **Московичи С.** Век толп. Исторический трактат по психологии масс. М., 1996, с. 28-29.

¹⁶ **Кара Мурза С.**, նշվ. աշխ., էջ 159:

Այսպիսով, ժամանակակից մարդը գտնվում է հետարդիականության սոցիոմշակութային կողմի կամ մատրիցայի ազդեցության տակ: Նորագույն տեղեկատվական համակարգերը իրենց ողջ բազմազանության միջոցով իրականացնում են հետարդիական քաղաքացիական հասարակության վերահսկողության գործառնությունը: Ժողովրդավարական հասարակարգերի համար մանիպուլյացիան իշխանության պահպանման և ամրապնդման մեխանիզմ է, որը ներգործում է մարդկանց հոգեկանի վրա՝ ստիպելով կատարել իրենց սկզբունքներին ու արժեքային կողմնորոշումներին հակասող գործողություններ: Ձևավորվում է ամբողջատիրության մի նոր տեսակ, որը բռնության փոխարեն օգտագործում է ավելի ազդեցիկ ու հրապուրիչ մեխանիզմ՝ մանիպուլյացիա:

Բանալի բառեր – *մանիպուլյացիա, տեղեկատվություն, տեխնոլոգիա, հասարակություն, իշխանություն*

РОЗА НЕМИШАЛЯН – Социокультурные особенности информационного манипулирования. – Человек – общественное существо и находится под воздействием определённой социокультурной матрицы. Механизмы социального воздействия и принуждения присутствуют на всех уровнях социальной структуры. В современную информационную эпоху социальные воздействия и власть осуществляются с помощью не столько грубой силы и принуждения, сколько целых манипуляционных механизмов, что стало возможно благодаря новейшим информационным технологиям. Для эффективного воздействия манипуляторы очищают сознание общества и отдельного индивида от чувства ответственности и моральных принципов, обращаясь с индивидом как с предметом. В результате человек теряет свои фундаментальные гражданские права. Демократический строй использует механизмы манипуляции для установления своей безусловной власти, что приводит к формированию нового типа тоталитаризма.

Ключевые слова: *манипуляция, информация, технология, общество, власть*

ROZA NEMISHALYAN – Sociocultural Peculiarities of Information Manipulation. – A human being is a social being and s/he is always affected by a special sociocultural matrix. The mechanisms of social effects and enforcement are in all the levels of social structure. Social effects and power are not realized by rude strengths and enforcement, but are used whole manipulation mechanisms, that becomes possible, because of new informational technologies in contemporary informational age. To effectively influence, the manipulators clean the consciousness of society and unique individual from responsibilities and moral principles, treating the individual as a subject/thing. Resulting in human loses his/ her fundamental civil rights. The Democratic system uses the mechanism of manipulation to establish his absolute power, which leads to the formation of a new type of totalitarianism.

Key words: *manipulation, information, technology, society, power*